

„Ghetto beze zdi” – od wykluczenia do Terezína

Dana Kasperová, *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín, Filozofická Fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2010, 224 s.*

Książkę Dany Kasperovej *Výchova a vzdělávání židovských dětí v protektorátu a v ghettu Terezín* opublikowało Wydawnictwo Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w serii „Humanitas”, poświęconej naukom społecznym i edukacji. Choć ukazała się ona parę lat temu, warto o niej napisać, gdyż podjęte zagadnienie opracowane zostało niezwykle rzetelnie, wieloaspektowo, na podstawie różnorodnych źródeł. W 2011 roku publikację doceniła Rada Naukowa Uniwersytetu Karola, przyznając autorce Nagrodę Rektora za najlepszą pracę naukową, podręcznik i skrypt roku.

Dana Kasperová zajęła się w swoim opracowaniu niełatwym problemem wyłączenia żydowskich dzieci i młodzieży z procesu kształcenia w Protektoracie Czech i Moraw w okresie 1939–1941 i pierwszej połowie roku 1942, gdy kształcenie Żydów było już całkowicie zakazane. Zainteresowaniem badawczym objęła także proces wychowawczy i oświatowy na terenie getta w Terezynie (lata 1941–1945) oraz pracę tamtejszych wychowawców. Przedmiotem refleksji autorki są również zadania, z którymi musiała się zmierzyć edukacja po Terezynie i Oświęcimiu.

Przedmowa do książki ma charakter wstępu, określono w nim cele pracy i przedstawiono stan badań nad prześladowaniem i Zagładą obywateli żydowskich w Protektoracie Czech i Moraw, a także warunkami egzystencji żydowskich dzieci i młodzieży w Terezynie. Materiał źródłowy pochodzi przede wszystkim z Národního archivu w Pradze, Židovského muzeum w Pradze i Archivum Památníku Terezín. Skonfrontowano go ze wspomnieniami ocalonych, wykorzystano dokumenty osobiste, korespondencję, wspomnienia, literaturę autobiograficzną, zdjęcia. Autorka podkreśliła, że mimo długotrwałych badań, problem kształcenia żydowskich

dzieci nie był przedmiotem kompleksowych, syntetycznych studiów, dlatego zdecydowała się podjąć tego zadania.

W pierwszej części pracy *Konečné řešení židovské otázky v Protektorátu Čechy a Morava* czytelnik szczegółowo poznaje sytuację Żydów (także skłonnych do emigracji przed wojną lub w jej trakcie) na początku okupacji Protektoratu w świetle rozporządzeń władz. Przedstawiane dokumenty ujawniają postępującą dyskryminację ludności żydowskiej, systematyczne wyłączanie jej z życia publicznego: m.in. ze służby państwowej, z zawodów prawniczych, artystycznych, dziennikarskich, medycznych – redaktorzy mogli pracować tylko w czasopiśmie żydowskich, a lekarze leczyć jedynie żydowskich pacjentów etc. Rozporządzenia te izolowały Żydów od reszty społeczeństwa, pozbawiły ich praw obywatelskich i wszelkich swobód. Następnie rozpoczęły się masowe deportacje z Protektoratu (od 1941 roku) do Łodzi i Terezína. Łącznie w ciągu czterech lat (1941–1945) do Terezína deportowano 73 608 osób, wróciło tylko 6 900 osób oraz 3 371 osób, które z Terezína przewieziono do obozów zagłady. Zginęło 85% ludności żydowskiej Czech i Moraw, duża część tych, którzy przeżyli, emigrowała z Czechosłowacji niedługo po wojnie (w 1948 roku) lub w 1968 roku (s. 35). Kasperová bogato dokumentuje przedstawione fakty zarówno źródłami, jak i literaturą przedmiotu. Robi to w sposób rzetelny i dokładny.

Drugi rozdział *Vzdělávání židovského žactva v ČSR před Mnichovem 1938 a v Protektorátu Čechy a Morava* poświęcony jest przedwojennej i wojennej oświacie od roku 1938 do roku 1941. Przedstawia pogarszające się warunki edukacji uczniów i studentów pochodzenia żydowskiego w szkołach publicznych i uniwersytetach, m.in. Pragi i Brna. Ukazuje mechanizmy usuwania Żydów z niemieckich i czeskich szkół publicznych. Z czasem zakazy objęły także kształcenie w placówkach żydowskich oraz nauczanie domowe – można było prowadzić tylko prywatne szkolnictwo: szkoły *obecne* (pięciodziesięcioletnia szkoła podstawowa) i *měšťánskie* (3-letnia szkoła po ukończeniu 5 klasy *obecnej školy*); inne typy szkół miały być rozwiązane.

Nowe decyzje oświatowe zapadły 11 sierpnia 1941 roku. Dozór nad szkołami żydowskimi mieli sprawować inspektorzy czescy, a w przypadku nauki niemieckiego – niemieccy. Za język nauczania przyjęto czeski, nauczać mogły tylko osoby pochodzenia żydowskiego. Tam, gdzie było zbyt mało dzieci, by powoływać szkołę, dopuszczono nauczanie domowe. Uczniowie żydowscy nie mogli prywatnie zapisywać się do szkół

publicznych ani zdawać w nich egzaminów. Ostatecznie jednak nie doszło do wydania rozporządzenia, gdyż we wrześniu Reinhard Heydrich został mianowany protektorem Czech i Moraw i zmienił stanowisko w tej sprawie; odłożono ją *ad acta*.

Ważną częścią opracowania Kasperovej jest analiza działalności edukacyjnej gminy żydowskiej (*Židovské náboženské obci*), odpowiedzialnej za organizację i utrzymanie szkół. Dokumentacja do badań pochodzi z materiałów wysyłanych przez gminę do Centrali do spraw Żydowskiego Wychodźstwa – *Ústředny pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung)* w latach 1939–1941. Autorka skupiła się na placówkach w Pradze: przedszkolu (*materšská škola*), szkole podstawowej (*obecná škola*) i *měšťanské škole*, w Brnie: szkole podstawowej i realnej z poszerzonymi przedmiotami humanistycznymi¹, i w Morawskiej Ostrawie: przedszkolu i szkole podstawowej. Brneńską szkołę średnią (*Spolkové židovské reformní reálné gymnázium*) zamknięto już w 1941 roku, pozostałe placówki rok później. Opracowanie Kasperovej jest więc cennym świadectwem tamtych czasów, tym bardziej że wykazała ona zbieżność warunków oświatowych w Protektoracie i w III Rzeszy w latach 1939–1942. Niektóre antyżydowskie rozporządzenia były przygotowywane i realizowane w podobny sposób, w III Rzeszy m.in. także usunięto dzieci żydowskie ze szkół.

Kolejne dwa rozdziały monografii dotyczą życia w Terezynie. Część trzecia (*Podoby ghetta a směřování terezínské výchovy*) przedstawia rolę getta w kontekście hitlerowskich planów dotyczących tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej. Zaczęło ono działać 24 listopada 1941 roku, pierwsze transporty wyjechały 9 stycznia następnego roku, ostatnie jesienią trzy lata później (1944). Miasto było narzędziem propagandy² i miejscem zagłady, zginęło tam 33 430 więźniów. Panowały typowe dla obozów warunki życia, osadzonych nękał głód i choroby. Żydowski „samorząd więzienny” (*Židovská samospráva*) był taki tylko z nazwy, musiał wykonywać rozporządzenia niemieckiego zarządu, stając przed nierozwiązywalnymi wręcz problemami i dylematami. Do jego „kompetencji” należała

¹ Internetová encyklopedie dějin Brna, *Spolkové židovské reformní reálné gymnázium*, <http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_skoly&load=104>, 21.03.2017.

² Niemcy prezentowali je jako miejsce pobytu starszych Żydów i obóz przejściowy, nie była to jednak prawda. Pisze o tym Raul Hilberg w *Zagładzie Żydów europejskich*.

m.in. organizacja pobytu w obozie Żydów z wielu państw Europy, różniących się od siebie kulturowo i społecznie. Członkowie samorządu podejmowali też trudne moralnie decyzje, dotyczące składu transportów, dlatego do dzisiaj ocena ich postępowania jest zróżnicowana nie tylko wśród historyków, ale i współwięźniów. Kasperova szczególnie ustosunkowuje się do krytyki starszyny żydowskiej getta przez Hansa Günthera Adlera, niemieckiego historyka, więźnia terezińskiego obozu, przedstawionej w pracy *Theresienstadt 1941–45. Das Antlitz einer Zwangssemeinschaft Geschichte Soziologie Psychologie* (Adler 1955)³. Prezentuje również opinie innych badaczy, biorących starszynę w obronę, wskazując, że przedstawiciele samorządu mieli na celu przede wszystkim ochronę społeczeństwa przed całkowitą zagładą.

Węzłowym punktem polemiki z Adlerem jest także rola wychowawców w obozie, ich podejście do podopiecznych i procesu wychowania. Kasperová przekonuje, że samorządowi zależało, by dzieci w jak najmniejszym stopniu odczuły skutki życia w obozowych warunkach, gdyż były nadzieją na przetrwanie Żydów. Prezentuje Oddział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą – *Péče o děti a mládež (Jugendfürsorge)*, który dzielił się na cztery pododdziały zajmujące się sprawami organizacyjnymi, personalnymi, pracą w rolnictwie, czasem wolnym, zabezpieczeniem materialnym (żywieniem i ubraniem), sytuacją mieszkaniową wychowanków. Przy tej okazji kreśli sylwetki wyróżniających się opiekunów i ich poglądy na wychowanie – Egona Redlicha⁴ i Alfreda Hirscha, którzy mieli bardzo dobry wpływ na młodzież⁵. Światło na fenomen wychowania w Terezynie, na jego najważniejsze cele: wychowania w społeczeństwie i dla społeczeństwa (oznaczało to wychowanie do człowieczeństwa i autonomii jednostki), rzuca ponadto zbiór przygotowany w pierwszą rocznicę funkcjonowania domów w L 417⁶, w którym zebrano wypowiedzi trzydziestu czterech osób, zajmujących się w obozie dziećmi i młodzieżą.

³ W 2005 roku w Niemczech ukazało się drugie wydanie jego książki (Göttingen, Wallstein Verlag).

⁴ Kasperová odsyła do jego dziennika, opisującego bardzo dokładnie życie w getcie (Redlich 1995).

⁵ Adler zarzucał *Jugendfürsorge* wybieranie na wychowawców osób zbyt młodych, niedoświadczonych, o syjonistycznych poglądach.

⁶ Był to pierwszy dom dla chłopców, znajdował się w budynku byłej szkoły.

W rozdziale czwartym *Výchovná činnost v terezínských dětských a mládežnických domovech* autorka wyznacza dwie fazy, odnoszące się do okresu przed czerwcem 1942 roku i po nim, kiedy miasto opuściła ludność cywilna i pełniło ono już tylko funkcję getta. Założono wówczas pierwszy dom dla chłopców (L 417), kilka tygodni potem powstały następne; we wrześniu 1942 roku zorganizowano dom dla dziewcząt (L 410). Jak wynika z dokumentów, w zbiorowych placówkach opieki na wychowawców spadł obowiązek zapewnienia młodzieży podstawowych środków egzystencji, jednak starali się również łagodzić warunki bytowe, prowadzić ukierunkowane, apolityczne wychowanie, uczyć odpowiedzialności i samodzielności. Nacisk kładziono przede wszystkim na edukację w społeczeństwie i dla społeczeństwa. Prowadzono również tajne nauczanie, rozwijano aktywność kulturalną i artystyczną (aktorską, plastyczną, muzyczną), wygłaszano wykłady, dawano przedstawienia i koncerty, redagowano czasopisma (najważniejsze to „Vedem”⁷, „Noviny”, „Rim Rim Rim”, „Domov” czy „Tam – Tam”). W większości domów dzieci miały własny samorząd, hymny, flagi i pozdrowienia.

Specjalną uwagę Kasperová zwraca na Valtera Eisingerę, kierującego Domem I, i jego unikatowy sposób prowadzenia młodych ludzi, a także na program pedagogiczny malarki Friedli Dicker-Brandeis, według której sztuka miała wyzwalać wewnętrzną wolność dzieci, uczyć je wyrażania siebie, swoich emocji, przeżyć⁸, dodawać im odwagi i rozwijać.

W rozdziale piątym (*Singularita šoa a otázka výchovy*) autorka stawia pytanie, jak było możliwe doświadczenie obozów koncentracyjnych. Powołuje się na rozważania Hannah Arendt (*Die vollendete Sinnlosigkeit*, 1950), na myśli Helmuta Peukerta i Matthiasa Heyla. Potwierdza niemożność zrozumienia obozowego życia przez kogoś, kto tego nie doświadczył.

---

⁷Warto przy okazji zwrócić uwagę na książkę Marie Rút Křížkovéj *Je moji vlastní hradba ghatt? Básně, próza a kresby terezínských dětí*, która ukazała się w 1995 roku w wydawnictwie Aventinum. Autorka opisała tam czasopismo „Vedem”, spisywane tajnie przez trzynasto-, piętnastoletnich chłopców z terezínského getta w latach 1942–1944. Po raz pierwszy ukazały się tam poezje Hanuša Hachenburga, poznajemy też losy Hansa Krásky, Karla Poláčka, Karla Švenka, Františka Zelenki i in. Křížková przygotowała książkę w latach 70. XX wieku, lecz w 1975 roku władze komunistyczne zakazały jej wydania. W 1995 roku w Nowym Jorku otrzymała nagrodę państwową za najlepszą publikację o Holokauście.

⁸Według Dicker-Brandeis rysunki dzieci to „záznamový arch dětské duše” (zapis dziecięcej duszy).

Pisząc o wychowaniu po Terezynie, wzywa za Theodorem W. Adorno (*Wychowanie po Oświęcimiu*, 1966), by w historii ludzkości nigdy nie powtórzył się Oświęcim.

We *Wnioskach (Závěry)* Kasperová podsumowuje wszystkie rozdziały pracy.

Opracowanie wzbogaca dodatek, w którym znajdują się fotografie domu dla chłopców w Terezynie, osób odgrywających ważną rolę w życiu wychowanków, a także kopie stron z czasopisma „Vedem”⁹ (materiały udostępniło terezińskie muzeum – Archiv Památníku Terezín).

Do książki dołączona jest bibliografia źródeł i literatury podzielona na materiały archiwalne, opracowania, dokumenty i komentarze prawne, informacje statystyczne, periodyki i literaturę. Korzystanie z pracy ułatwia wykaz skrótów, indeks osobowy i rzeczowy. Jednak indeksy przygotowane są dość wybiórczo; w indeksie osobowym brak niektórych nazwisk, w indeksie rzeczowym również można by się pokusić o dodanie pewnych haseł. Książkę kończy podsumowanie w języku angielskim.

Do największych atutów książki należą: szeroki kontekst opracowywanych zagadnień, korzystanie z różnych typów źródeł, wielopłaszczyznowość i interdyscyplinarność ujęcia. Kasperová używa narzędzi z zakresu m.in. historii, pedagogiki, archiwistyki czy statystyki. Patrzy na problem całościowo, syntetycznie. Za najbardziej wartościowe uważam rozdziały dotyczące „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” (I), wychowania i kształcenia dzieci żydowskich przed 1938 rokiem na terenie Republiki i w Protektoracie (II) oraz te mówiące o życiu w Terezynie (III i IV). Jeśli chodzi o rozdział V, wydaje się on najbardziej schematyczny. Odnoszę wrażenie, że autorka ogranicza się w nim przede wszystkim do tez ogólnie znanych, ale być może jest tak, że wobec tego traumatycznego doświadczenia ludzkości nie da się wiele więcej powiedzieć ponad to, co już zostało powiedziane. Książka Kasperovej niewątpliwie stanowi cenne opracowanie tematu i jest jak najbardziej godna polecenia.

Joanna Brodniewicz

---

⁹ Więcej na temat czasopisma i życia w terezińskim getcie: <<http://vedem-terezin.cz/>>, skany oryginałów czasopisma: <<http://vedem-terezin.cz/vedem-online.html>>; Kotouč, Křížková, Ornest 1995.

Literatura

- Adler H.G, 1955, *Theresienstadt. 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft, Geschichte Soziologie Psychologie*, Tübingen.
- Czasopismo „Vedem”, <<http://vedem-terezin.cz/>>, 21.03.2017.
- Hilberg R., 2014, *Zagłada Żydów europejskich*, przeł. J. Giebułtowski, Warszawa.
- Internetová encyklopedie dějin Brna, *Spolkové židovské reformní reálné gymnázium, Brno*, <http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_skoly&load=104>, 21.03.2017.
- Kotouč K.J., Křížková M.R., Ornest Z., 1995, *Je mojí vlastní hračka ghetto? Básně, próza a kresby terezínských dětí*, Praha.
- Redlich E., 1995, *Zítřka jedeme, synu, pojedeme transportem*, Brno.